

שער ראשון

על פרופ' אבנר חי שאקי הי"ו ועל מפעליו

על עצמי

אבנר חי שאקי

- א. נוף הולדתי
- ב. באוהלי תורה והוראה
- ג. בצל החכמה והמדע
- ד. מעשיי בהיכלי השן
- ה. בנפתולי הפוליטיקה
- ו. בסוד מחוקקים
- ז. מן העם אל ההר
- ח. על מלאכת הספר

א. נוף הולדתי

נולדתי, גדלתי וחונכתי בצפת, אחת מארבע הערים הקדושות בא"י, לאמי-מורתי הצדקת, חנה-נזלי שאקי (לבית חזן), ולאבי-מורי, הרב רבינו עובדיה שאקי, זכרם לברכה. אבי-מורי, רב וחבר ועד חכמי הספרדים בצפת, דרשן בחסד והוגה-דעות, היה דור חמישי לרבנים, לאבד"ים ולחברי בית הדין הרבני בצפת, שמוצאם בטורקיה, ושחיו ופעלו רוב ימיהם ב"בית שאקי", בסמטא צרה וקצרה בצפת העתיקה. "בית שאקי" — היה ונשאר בית אבן קטן וצנוע, שייחודו, בארץ ובעולם, כדברי אבא ז"ל, בהיותו מוקף, מארבע רוחותיו, בארבעה מבנים עתיקים, הנושאים שמותיהם של גדולי תורה ידועי שם. בהיכנסך לבית זה, ניצב מימיןך — בית הכנסת על שם הרב משה אלשיך זצ"ל; משמאלך — בית הכנסת על שם הרב יצחק אבוהב זצ"ל; מולך — בקומה שמעל, בית המדרש על שם מרן רבינו יוסף קארו זצ"ל; ומול הכניסה לבית — בית המדרש על שם רבינו יצחק גואטה זצ"ל. מגיל רך ביותר, הבהירו הורי ז"ל לאחיותיי הבכורות, אסתר, ומרגלית ז"ל ולי, כי זוהי זכות גדולה לגדול ולחיות בבית זה, וכי "קדושה-מחייבת": במחשבה, בדיבור ובמעשה. החום והאהבה שהוענקו לנו בילדותינו, הקלו על כולנו בהתמודדות עם המצוקה הכלכלית, שהיתה נחלת רוב הדור דאז.

אבי-מורי ז"ל, היה חכם תלמודי מובהק, מורה דגול, "חוקר אלוהי", ככינויו ע"י עמיתיו, תלמידיו ומכיריו, שהעמיק רבות בפילוסופיה היהודית הביניימית, וביותר – ב"מורה נבוכים", ובספר "הכוזרי", אותם לימד ועליהם כתב. אמיי-מורתי, אישה צדקת וחכמה, בתו של הרב יצחק חזן ז"ל, ממרוקו, שלטה בשפות הצרפתית והערבית, והקנתה לי את יסודותיהן.

מאבי-מורי ספגתי, מלוא חפניים, את ידיעותי הבסיסיות בתלמוד, בפרשנות המקרא, במחשבת ישראל ובתורת הדרש והנאום. וכמו כן, את האהבה העמוקה לצפת, עיר הקודש, מקום פועלם וקבורתם של גדולי ישראל, בקבלה ובהלכה, ובראשם – האר"י הקדוש, ורבנו יוסף קארו זצ"ל ועוד.

מאמי-מורתי קניתי את רגש האחריות היומיומי, בקיום מצוות ובמילוי חובותיי הלימודיות, בתלמוד התורה שבו למדתי, ואת תכונות ההתמדה והחריצות, ובמידה בולטת – את השאיפה למצוינות, בכל מה שעשיתי ולמדתי, שאיפה שהפכה לחלק מאופיי. לטיפול צמוד זה של אמא, זכיתי, במיוחד, עקב נסיעותיו התכופות והרבות של אבא ז"ל לחול – למדינות הבלקאנים ולארצות צפון אפריקה, במיוחד – בשליחות חכמי הספרדים ומוסדותיהם בצפת. והעדפתי להשאר בצפת במקום לנסוע לצרפת.

אציין במיוחד את העובדה הבאה, שהשפיעה ומוסיפה להשפיע עלי כל כך, בכנייתי המתמדת של עולמי הרוחני, הדתי-לאומי והאנושי-כללי. פרט מופלא מבית מדרשו של אבי-מורי, ממנו ינקתי את עיקרי אמונתי היהודיים, ואת עבודת האל היומיומית, לכל אשר פניתי, ובאשר הייתי וחייתי. לאמור: העובדה שעל עשרות מאמריו, ומאות שיחותיו, של אבא ז"ל, ועל מאות מכתביו למשפחה, לידידיו, לתלמידיו ולחבריו, בצפת ומחוצה לה, הוא נהג להוסיף, לפני חתימת שמו, את מילות התואר הייחודיות והמרגשות: "עבד ה', אוהב אלוהים והאדם..."; חתימה נדירה וקבועה זו, השאירה בכולנו רושם בל-יימחק. כדי כך, שכאשר נפטר אבא ז"ל, החלטנו, המשפחה כולה, לחרות על קברו בצפת, את המילים הללו, ליד התואר "החוקר האלוהי", שבו כונה ע"י עמיתיו, חכמי הספרדים בצפת.

לאהבת אל ואדם זו, שהייתה תמצית חייו, וצוואתו לכולנו, הצטרפו, כמובן, אהבת העם-התורה-והארץ, שבלטו בכל שיח שלו, ושהיוו תמיד, את השלישייה הבלתי מתפרדת של היהדות הדתית-ציונית, שעליה חונכתי בבית הוריי ז"ל, בצפת.

ב. באוהלי תורה והוראה

כבר בגיל תשע, החליטו אבי-מורי, ואמי-מורתי, לשולחני, להרחבת ולהעמקת יסודותיי האמוניים ולימודי התלמודיים, לישיבת תפארת ישראל בהדר-הכרמל, בחיפה; ישיבה שבה התקיימו כל הלימודים בעברית, למרות שאידיש היתה שפת-אימם של רוב רבני

ומוריה. בישיבה למדנו בין 10 ל-12 שעות ביממה, שעונים על ה"סטנדר" (=עמוד), תלמוד והלכה, ומה שקרוי בישיבות "מוסר", בין תפילת מנחה לערבית, ובעיקר – בספר "מסילת ישרים" להרמח"ל, שהיה ונשאר ספר-מופת, וחובה, להתחזקת באמונה ובעבודת ה'.

אכן, בישיבה טעמתי ככתבה וכלשונה, את משמעות "תורתו אומנותו", המאפיינת את תלמידי הישיבות; שכל עולמם, בבוקרם, בצהריהם, ובערבם – תורה, לימודה, והתענוגות עליה.

הלימודים התקיימו בניצוחם של כמה רבנים, תלמידי חכמים מובהקים, ובהם ראש הישיבה, הרב מאיר רובמן זצ"ל, אישיות חינוכית מופלאה, ומורי ורבי הרב שלמה ליס זצ"ל, סיני ועוקר הרים, ששליטתו בתלמוד ובמפרשיו היתה מדהימה, ושמוכן היה לענות בכל רגע, לכל שואל, בשמחה ובחיוך אבהיים. כאן זכיתי להכין את דרשת הבר מצוה, בעצמי, שסבבה סביב סוגיה במסכת מנחות.

הרב ליס זצ"ל הטעימני, לאורך ארבע שנים במחיצתו ובמחיצת חבריו, מטעמן של ישיבות סלבודקה וחברון, בהן הוא עצמו למד והתעלה.

ב"תפארת ישראל" הכרתי מאות תלמידים מכל רחבי הארץ – אשכנזים, ספרדים ותימנים – שחשו כמוני, כי הישיבה היא משפחתם הרוחנית.

הורי ז"ל עודדוני מאוד בלימודי, במשך השנים, שבהן חתרתי להעמקת הבנת התלמודית, בבקאות ובחריפות כאחת. תודה לאל, הגעתי להישגים בהפרשי זמן קצרים, בשנים השלישית והרביעית ללימודי בישיבה, כתוצאה מלימודים אינטנסיביים, התמדה, רצון עז, וגילוי שליטה מקיפה בכמה סוגיות. במכתב שכתב הרב רובמן זצ"ל להורי ז"ל כינה אותי שלא בפני: "עילוי".

מלבד לימודי הקודש המסורתיים כשעתיים בשבוע למדנו, קבוצה קטנה-יחסית, מפי מורה מן החוץ, לימודי אנגלית וחשבון, שעליהם נבנית, מאוחר יותר בפרקים השונים של חיי. הלימודים ב"תפארת ישראל" היו חווית ילדות ונעורים מרכזית, שתרמה רבות להתבגרותי האינטלקטואלית והנפשית, ושעיצבה כמה מתכונותי כיהודי שומר מצוות, כבן תורה, כאוהב תורה לשמה; ולימים – כאשר התוודעתי לעולם המשפט בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, בירושלים. היה לי הניסיון שרכשתי מרבתי של "חידוד" ופול"ל בלימוד הגמרא ומפרשיו.

התעוורתו הטרגית של אבא ז"ל, ונסיבות מיוחדות שבעקבותיה, הביאו את הוריי ז"ל להחלטה להחזיר אותי מחיפה לצפת, לבית הספר כ"ח, שבו ניתן היה לרכוש שליטה בשלוש השפות: צרפתית, אנגלית וערבית.

הורי ז"ל הקפידו, בראש ובראשונה, שאמשיך לשמר את אורח החיים הדתי-ישיבתי, ובתנאי שאוסיף להקדיש מינימום שעתיים ליום לימודי תלמוד, בישיבת חכמי צפת הספרדיים, שנמצא בקרבת מקום מגוריני.

הצלחתי לסיים לימודי שש שנות הלימוד שנהגו בבית ספר זה, במשך שנתיים בלבד; הלימודים בכ"ח היו קלים בהרבה, מן הלימוד התלמודי-האינטנסיבי בישיבה

בחיפה. הצטיינותי בבחינות סיום הלימודים בבית הספר, הביאה אותי להשתתפות בבחינות ארציות של בוגרי הכיתה העליונה בבתי ספר בארץ, שהורו צרפתית, בהצטיינות היתר שלי בבחינה הסופית זיכתה אותי במילגת קיום ללימודים, בסמינר למורים בפריז, למשך ארבע שנים. אך הוריי ז"ל דחו את הרעיון, והצדקתי אותם, ונשארת בצפת.

הלימודים בכי"ח נסתיימו בשנת 1943, ונאלצתי לצאת לעבודה, כדי לסייע בפרנסת המשפחה, במיוחד עקב עיוורונו הכאוב של אבי ז"ל.

במשך כשלוש שנים, עבדתי בכל דבר שנקרה בדרכי: בהדרכת נוער במוסדות השונים של עליית הנוער, בפקידות ממשלתית, בדואר המקומי. בד בבד התחלתי להתכונן בכוחותיי העצמיים, לבחינות הבגרות ועמדותי בהן בהצלחה והחילותי לחפש המשך לימודים, ביהדות ובמדעים, מחוץ לצפת.

לשמחתי, ולאחר ניסיון מעניין של הוראה והדרכה בהם התוודעתי למאות ילדים ניצולי שואה, שהגיעו עם "ילדי טהרן", עם תום מלחמת העולם השנייה, נודע לי על סמינר למדריכים ומחנכים דתיים בבית וגן, שנפתח שנה קודם לכן בירושלים, ושבוגריו נועדו לעסוק בחינוך נוער, בעיקר במוסדות עליית הנוער.

נרשמתי, נבחנתי ונתקבלתי לסמינר זה, בירושלים, בראשות הרב פרופ' שמשון רוזנטל ז"ל לימים אחד מחוקרי התלמוד המובהקים. שמחתי למצוא בסמינר מערכת מקיפה של לימודי יהדות חד-שנתיים, ברמה אקדמית גבוהה. בשנה נפלאה זכיתי לשמוע תורה ומדע מפי רבנים, חוקרי-יהדות, דוקטורים ופרופסורים ידועים, ביהדות ובמדעי הרוח בכלל, שעסקו בחינוך גבוה, וביניהם: פרופ' ישעיהו ליבוביץ', שלימד אותנו שמונה פרקים להרמב"ם; פרופ' נחמה ליבוביץ', שלימדה אותנו פרשנות המקרא; פרופ' יחזקאל קוטשר, שלימד את יסודות הלשון העברית; פרופ' א"א אורבך, שהרצה על תולדות התלמוד וההלכה; פרופ' הלל בן ששון, שלימד פרקים נבחרים בהיסטוריה היהודית; פרופ' עקיבא ארנסט סימון, שלימד פילוסופיה יוונית; מר צבי אנוך, שלימד פדגוגיה (מתודיקה ודידקטיקה); ופרופ' יונה בן ששון, שלימד פרקים במחשבת ישראל וכמובן א"ש רוזנטל, שלימד סוגיות נבחרות בתלמוד. סמינר זה, בשיעורים מרחיבי האופקים והמרתקים שניתנו בו, ובדיונים המרתוניים בו יום-יום ולילה-לילה, בין התלמידים לבין עצמם וביניהם לבין המרצים, צייד אותי במטען יהודתי ופילוסופי עשיר ביותר, שליווה אותי לאורך שנים.

מן הסמינר יצאתי להורות ולהדריך במוסדות הדתיים של עליית הנוער: בירושלים, בכפר סבא, וברעננה, ניסיון שחיזק וחיידד בי את כישורי ההוראה, וכישורי ההבעה, והנאום בכלל.

שרות בצה"ל: כאשר בשנת תשי"ז–1947, קרבה והלכה מלחמת השחרור, מצאתי עצמי מגויס לצה"ל, תחילה – ביחידת מפקד העיר (צפת), ולאחר מכן, בקורס לקציני הסברה בצריפין, במשך שנה וחצי של שרות בצה"ל – בצפת, בטבריה, בעמק הירדן, במחנות צה"ל שונים. חודשיים לפני שחרורי מצה"ל נפל אבי ז"ל

למשכב, שממנו לא התאושש. מכאן ואילך נצרכתי לעזור לאבא ז"ל ולאמא ז"ל במיטב יכולתי, כולל פרנסתם ופרנסת אחיותי.

ג. בצל החוכמה והמדע

משעמדתי, בבחינות הבגרות האקסטרניות, ובבחינות הסיום של הסמינר בבית וגן, ירושלים, בשלה בי ההחלטה להירשם ללימודים באוניברסיטה העברית בירושלים. "משפטים", נראו לי בחירה טבעית, לאחר שנים של לימודי התלמוד מחד, וכלימודים, שיתנו ביטוי אקדמי ומקצועי לשאיפתי לתרום בתחום הצדק החברתי, שכה העסיק אותי, מאידך. בסוף 1950, נרשמתי לבחינות הכניסה באוניברסיטה העברית בירושלים, שבהן השתתפו מאות מועמדים מכל הארץ.

למצטיינים הובטחה מלגה, שהייתי זקוק לה כל כך. לשמחתי, חשתי כי עמדתי בהן בצורה מיטבית, דבר שאומת לי ע"י המזכירות האקדמית, אליה פניתי לברר את הדבר, תוך בקשה, שאם אכן הצטיינות זיכתה במלגה נכבדה, כי אז המלגה תינתן לי בהקדם, לצרכי קיומי. וזאת – מאחר שאחרוני חסכוניי הלכו ואזלו, וזו נראתה אחת מדרי הישועה. ואכן זכיתי להימנות בין המצטיינים שזכו במלגה נדיבה יחסית, בנוסף לכך כלל הפרס פטור משכר לימוד לשנה הראשונה.

השבח לאל, ההצטיינות בלימודי המשפטים, לאורך כל ארבע שנות הלימוד בפקולטה למשפטים, וזיכוני – במלגות שנתיות, שסייעו חלקית, בידי, לעזור לאמי המנוחה, שהייתי מקור פרנסתה היחיד.

חוויה בלתי נשכחת, בשנת הלימודים הראשונה הייתה, הקושי הגדול שבו נתקלתי בגיוס תקציב לשכר דירה. דמי השכירות החודשיים היו למעלה מהישג ידי ועד למציאת מקום עבודה ומקור הכנסה לי ולאמי ז"ל, נמצא פתרון זמני בדמות "הסכם" שערכתי עם שומר תחנת האוטובוסים המרכזית של "אגד", ברחוב יפו בירושלים, לפיו הותר לי לישון מדי לילה, משעה אחת-עשרה בערב, ועד אור בוקר ראשון, בספסל האחורי של אחד האוטובוסים. הותר לי להחזיק את מזוודתי הגדולה, שבה היו עיקר חפצי היומיומיים, בפינת מחסן התחנה, לצד חפצי השומר וה"תמורה" היתה – חפיסת שוקולד, שנתתי לו, אחת לשבוע, בכל יום שישי. ה"הסכם" שונה, כעבור כחודש, לשתי חפיסות שוקולד לשבוע.

"הסדר" זה פעל להפליא, עד שהתאפשר לי לתת שיעורים פרטיים לתיכוניםטית בת-טובים, שהתגוררה ברחביה, שיעורים אלה הניבו לה ציונים והישגים טובים. הוריה, הזמינו אותי להתגורר בחדר, בביתם, ללא כל תשלום למספר חודשים נוספים עד שעלה בידי להצטרף לשכירות משותפת עם סטודנט בכתתי. במשך רוב ארבע שנות לימודי באוניברסיטה, התפרנסתי, רוב הזמן, מעבודה כעוזר בלשכת המנכ"ל במשרד התחבורה, ומפעם לפעם, משיעורים פרטיים במקצועות שונים.

כבר לקראת סיום השנה הרביעית מוניתי להיות אסיסטנט, לפרופ' י.י. רבינוביץ' ז"ל, שהרצה בקורס: "סוגיות נבחרות במשפט עברי". תקופה קצרה, סייעתי גם לד"ר ז. וורהפטיג ז"ל שלימד אף הוא "סוגיות נבחרות בתלמוד"; וב-1956, נתמנתי להיות אסיסטנט לפרופ' א. לבונטין, במשפט בינלאומי פרטי ובינרתי, מקצוע שנהניתי לחקור ולעסוק בו רבות, במשך השנים. בתקופה הקצרה ששימשתי מתרגל במשפט בינלאומי פרטי, היו בין תלמידיי: אהרן ברק; מישאל חשין; יורם דינשטיין ועוד "פנים מוכרות".

עם תום השנה הרביעית התמחיתי במשרד עורכי הדין הירושלמיים: אנג'ל-לוי-סיימון ובשנת 1957, עמדתי בבחינות לשכת עורכי הדין. במקביל, שימשתי כאסיסטנט לפרופ' לבונטין, שמפיו למדתי רבות במקצוע מרתק זה. בנוסף מלאתי תפקיד ביעוץ משפטי, במשרד האפוטרופוס הכללי וכונס הנכסים הרשמי בפרשיות פשיטות הרגל ופירוקי החברות בישראל, וכתבתי באותן שנים, בשיתוף עם חברי לכיתה אהרון מלמד (לימים נשיא ארצי של בתי המשפט לנוער), את ספרי הראשון: אתיקה מקצועית של עורכי הדין, שלכתיבתו נדחפתי מתוך סקרנות אינטלקטואלית לגבי טיב היחס בין משפט ומוסר, משפט ואתיקה.

החוויה האינטלקטואלית שאפיינה את העבודה כאסיסטנט במחיצת הפרופ' לבונטין, שעושר אופקיו וגישתו הפילוסופית לבעיות היסוד של המשפט בכלל, הפכו את העבודה עימו לניסיון מעשיר, ומאתגר עד לאפשרות כתיבת דוקטורט למשפטים. בהתייעצות עמו, החלטתי לחקור את סוגיות "ברירת הדין והסמכות הבינלאומית בפשיטות רגל ובפירוקי חברה", בנושא לדוקטורט. זכיתי להמלצה חמה ממנו, וכשנודע לי כי ה-British Council מעניק מספר קטן ביותר של מילגות להשתלמות באנגליה, ניגשתי, בעידודו של הפרופ' לבונטין, לפגישה עם אנשי ה-B.C. ואנשי השגרירות הבריטית בישראל שעסקו בדבר. הפגישה והשיחות שהתקיימו בה ובהמשכה, הניבו, לשמחתי, מלגת קיום נדיבה, שאיפשרה את לימודי באוניברסיטת קיימברידג', וכחבר ב-Queen's College. שם יצא לפועל המחקר בנושא הנ"ל, שאושר, הן ע"י פרופ' לבונטין, והן ע"י המשפטנים האנגלים, שבמחיצתם עבדתי. בנוסף למספר נושאים במשפט הבינלאומי-פרטי שבהם עסקתי בקיימברידג', הפקתי תועלת מרובה מהשתתפותי ב-Debates Club שבאוניברסיטה מהוללת זו. תרבות הויכוח (והדיון הציבורי הפרלמנטרי) ששררה בוויכוחים הפומביים הללו, שימשה לי מודל ראוי לחיקוי בוויכוחים משפטיים תרבותיים, ופוליטיים, רבים, שבהם השתתפתי במשך השנים, לאחר מכן, לרבות בתקופת כהונתי בכנסת ובמשלה.

מעבר לעבודת הדוקטורט, שחלק נכבד ממנה נעשה בקיימברידג', המלגה כללה ביקורים במוזיאון הבריטי, בפרלמנט הבריטי, בבית המלוכה בלונדון, ומהיכרות שעשיתי עם אישים שונים, משפטנים ואנשי רוח באנגליה, שעם כמה מהם קיימתי קשר גם לאחר שובי ארצה.

ד. מעשיו בהיכלי השן

עם שובי לירושלים, ב-1960, נזקקתי לתקופת השלמה של הדוקטורט, שאת רובה עשיתי, בספריה המשפטית בגבעת רם, יחד עם ידידי היקר אהרון ברק, שאף הוא עסק באותו הזמן בהשלמת הדוקטורט שלו. במהלך 1962, סיימו כמה דוקטורנטים את הדוקטורט שלהם במשפט, ובטקס הענקת התואר "דוקטור למשפטים" מטעם האוניברסיטה העברית, השתתפו מלבדי: אהרון ברק, אליהו הרנון, יהושע וויסמן ויובל לוי. לעונג היה לי, לשאת דברים בשם המסיימים.

עם קבלת הדוקטורט הציע לי הפרופ' לבונטין להורות את המקצוע – משפט בינלאומי פרטי, בשלוחת האוניברסיטה העברית בתל אביב, לאחר שהועליתי לדרגת מרצה; מקצוע שהשלמתי אותו ע"י הוראות דיני אישים משפחה וירושה; מקצוע נוסף שבו השתלמתי בתדירות, ושבו ניתנה לי האפשרות לעסוק בפרקים נכבדים של המשפט העברי.

במקביל להוראה בת"א נתבקשתי ע"י פרופ' לבונטין ללמד במקומו גם בפקולטה בירושלים, וסייע בידי כאסיסטנט, מישאל חשין, שהיה בתהליך הדוקטורט שלו. החומר הרב במשפט בינלאומי פרטי ובדיני משפחה, שהלך והתעצב בחקיקה, בפסיקה, ובספרות המקצועית, שימש בידי מאיץ לכתיבת מספר גדל והולך של מאמרים שפורסמו בביטאונים המשפטיים: הפרקליט, משפטים ועיוני משפט. מאמרים שבהם ניסיתי לחוות את דעתי בעציות משפטיות חשובות, בתחומים האמורים ושבבהם גיבשתי לי עמדות משלי. אציין, בין שאר הנושאים המשפטיים שמשכו את תשומת לבי ושהעסיקוני במשך שנות השישים והשבעים: שאלת הגדרתו וסיווגו של ה"סטטוס" במשפט הבינ"ל הפרטי; בעיות של ברירת דין בירושות ובצוואות; משמעות "הדין המהותי של חוזה" בהקשר הבינלאומי הפרטי; "טובת הילד" במשפט העברי ובמשפט הישראלי; משמורת קטינים – וזכות הקטין וכמובן בעיית "מיהו יהודי" – בחוקי השבות ומירשם אוכלוסין.

סוג פעילות שיזמתי בקרב סטודנטים למשפטים, היה ע"י ארגון "משפטים מבוימים", בהשתתפות סטודנטים מצטיינים, שניתנה להם הזדמנות להכין טיעונים בסוגיות משפטיות אקטואליות שונות. בחירת טועני "הבעד" וטועני "הנגד", נעשתה על-ידי, עפ"י התרשמות מתלמידים בולטים שניחנו בכושר רטורי יחסי. השופטים, במשפטים מבוימים אלו, היו ברובם שופטים בדימוס, מה ששיווה למעמד, ולהחלטות שנתקבלו בסוף הטיעון, אופי מציאותי, משכנע. לאירועים כאלו ניתן הפרסום הפנים-פקולטטי, ואף הכלל-אוניברסיטאי, הראוי, דבר שהרים קרנם של הסטודנטים שנטלו חלק ב"משפטים" ואלו, והעניק להם אתחלתא של ניסיון משפטי אמיתי; וחזק את הדימוי העצמי של הסטודנטים למשפטים שנכחו בדיונים בכלל, ושל הסטודנטים שמילאו תפקיד במשפט המבויים בפרט. סברתי מאז, וגם היום, כי זו אחת הדרכים הנכונות לשוות ללימודים בפקולטה, מראית חיה וריאלית.

האימרה: "You publish or you perish", ששמעתי עליה רבות בשנות השבתון שקיימתי בחו"ל, דירבנה ועודדה אותי לחקור ולפרסם. לקראת סוף שנות השישים, פרסמתי את ספרי הגיל במשפט, תוך דגש על היבטים בינלאומיים-פרטיים, ספר שזיכה אותי במאמר הערכה חם ומחמיא של השופט חיים כהן ז"ל. הספר נתן בידי הזדמנות לפרוס את דעותיי על מה שנראה לי כאפיוניו המרכזיים של ה"סטטוס" במשפט הבינלאומי הפרטי. הגיל, כידוע היא עובדה אך יש לו היבטים חורגים שהן קביעה משפטית המשווה לו ברק של סטטוס.

לא רק שנקשרתי לנושאי מחקרי, לתולדות הזמן, אלא גם שימשו לי מתווה לפעילותי הציבורית.

בסוף שנות ה-50 נגולה בכל עוצמתה סוגיית "מיהו יהודי". מכתבו של בן גוריון ל"חכמי ישראל", כמה שנים קודם לכן, הציב אותה במרכז הדיון הציבורי. לימים כאשר פרשת שליט הידועה, הייתה בעין הסערה, המחישה לעין כל את השסע הגדול בין שני פלגי העם. המחלוקת, בין שופטי ביהמ"ש העליון, בינם לבין עצמם, כמו בציבור הרחב בכלל, חלקו בשאלת הגיור וה"גיור כהלכה".

בעיצומו של המאבק המשפטי והציבורי בעניין "מיהו יהודי", נפטר באופן פתאומי שר הפנים דאז, מ.ח. שפירא ז"ל, שהיה מנהיג המפד"ל באותה עת. פטירתו גרמה שאכנס תחתיו לכנסת השביעית, בשנת 1970, כנציג רשימת המפד"ל. למפד"ל הצטרפתי זמן קצר קודם לכן, בהשפעתו הישירה של השר שפירא ז"ל עצמו, כפי שאבהיר בקצרה, בפרק על עשרים שנות חברותי בכנסת.

אמשיך, אפוא, בקצרה, לסיום הדברים על פעילותי בפקולטה למשפטים בת"א, בציון כמה דברים ייחודיים שנודמין לי לתרום במהלך הוראתי בתל אביב; וכן על שתי שנות השבתון – בשנת 1971, ובשנת 1980 – שביליתי בטורונטו, קנדה ובלוס אנג'לס, ארה"ב; ועל פרסום ספרי מיהו יהודי, על שני חלקיו, בשנת 1978, ומה שמסביב לו.

במשך השנים 1969–1984, פיתחתי, וטיפחתי שני נושאים שנראו חשובים בעיני, אך מוזנחים משום מה: הבעה משפטית (בכתב ובעל פה) וריחסי דת ומדינה במשפט הישראלי, שאני מרגיש יותר ויותר, עד עצם היום הזה ועד בכלל, את חשיבותם הגדולה, במיוחד בישראל, שבה לא הופרדה הדת מן המדינה מעולם. להבעה ייחסתי משקל רב במיוחד, משהשתכנעתי מכושר הדיבור הנמוך והלקוי של תלמידים רבים, ומששכנעתי את מועצת הפקולטה ואת הסטודנטים עצמם, כי הבעה לקויה – בהכרח שתגרום למשפטנות לקויה, כל אימת שיתבקש טיעון בעד או נגד, בכל ענף מענפי המשפט, האזרחי, הפלילי, והציבורי. השתכנעתי ושכנעתי, כי כל עיסוקן של משפטן, בכל נושא ובכל שעה, הוא לתאר ולהסביר, לטעון ולנמק, בכתב ובעל פה; מה שמחייב רהיטות ובהירות לשון, ניסוח ברור ומשכנע, אמירות הגיוניות, חלוקה נאותה של החומר הנטען, מסקנות ועקביות, מכאן חשיבות התרגול שקיימתי בכיתה, הקפדה על הבעה נכונה של שאלה, קושיה, הצגת עמדה, התייחסות למחלוקת ואבחנה בין עיקר לטפל.

מראשית שנות השבעים, קיימתי סמינר בסוגיות דת ומדינה במשפט הישראלי; מקצוע שהגיתי והפעלתי לאורך שנים. שמחתי שלמן הרגע הראשון, נתקבלה הצעתי, הן ע"י חברי במועצת הפקולטה, והן ע"י הסטודנטים, שנרשמו, במספרים גדולים לסמינר. יותר ויותר התברר לי עצמי, כי דווקא בישראל, חשוב לבנות מערך הרצאות בנושא, ולשלב בו חקיקה דתית מתרחבת והולכת; פסיקה מתעצמת של ביהמ"ש העליון, ספרות מקצועית, בעיקרה אמריקנית, במדינה שקיימה, מתמיד, הפרדה בין דת למדינה, ושעם זאת, אחוז המאמינים באלוהים שבה הוא מן הגבוהים בעולם המערבי. כאמור, יצאנו אני ואשתי נחמה לשני שבתונים, בשנת 1971 ובשנת 1980, לקנדה ולארה"ב, בהם עסקתי במחקר, ואף הרצתי בסוגיות דת ומדינה. כך הרציתי סמסטר בפני סטודנטים קנדיים רבים, על "דת ומדינה בישראל – בקנדה ובארה"ב" – בו דנתי, בשווה ובשונה, בין השיטות המשפטיות של מדינות אלו. ההרצאות התקיימו – Osgoode Hall Law School ב-York University, וזכו להתעניינות בקרב מרצים למשפטים וסטודנטים במקום. בבית הספר למשפטים ב-Osgoode Hall L.S., ערכתי קובץ מקורות השוואתי בנידון, ושנכרך בכריכה. הספר יצא לאור ע"י ביה"ס למשפטים בטורונטו, ואף נעשה בו שימוש, כפי שנמסר לי כבר במהלך אותה שנה, בקורסים לפילוסופיה משפטית ולמשפט משוה.

ה. בנפתולי הפוליטיקה

במשך השנים תש"ך–תש"ל (1960–1970) הרצתי באוניברסיטת תל אביב ומעת לעת גם הרצאות, במקומות שונים בארץ, מטעם המחלקות לתרבות תורנית, בעיריות הגדולות בישראל, ובתנועה הדתית לאומית (המפד"ל). רוב ההרצאות במשפט עברי, במחשבת ישראל, בסוגיות יהדות שנויות במחלוקת בעם, בפסיקות ביהמ"ש העליון בענייני דת ומדינה, ובנושאים מדיניים אקטואליים, שבמרכזם – סוגיית זכותנו לארץ ישראל ולשלמותה, שבאה לכאורה, לכלל מימוש, עם סיום מלחמת ששת הימים. לקראת סוף שנות השישים, הצטרפתי כחבר למפד"ל, אך בלי להיות מעורב, ישירות או עקיפות, בעשייה הפוליטית או בבעיות פוליטיות. סמוך לשנת תש"ל–1970, פרסם העיתונאי הידוע איזיק רמבה ז"ל ממעריבי, שקודם לכן ערך את "המשקיף" – כחלק מסידרת מאמריו על "מדענינו הצעירים". מר רמבה הזמינני לשיחה ארוכה ומעניינת, שבה שטחתי את אמונותיי ותפיסת עולמי, במכלול הנושאים הציבוריים שעל הפרק. לאחר שהוברר לי כי מר רמבה עקב במקצת באותם ימים אחר הופעותיי בהרצאות ברחבי הארץ, וקרא כמה מאמרים שפרסמתי, וכי משכה תשומת לבו, מה שהוא כינה, "הרטוריקה" בדברי, שהלהט בלט בהם, לדבריו, פרי אמונה נמשכת בצידקת הדרך: היהודית בכלל, והדתית-לאומית בפרט.

דברים שכתב עלי הגיעו לידיעתו של שר הפנים דאז, מנהיג המפד"ל, ח.מ. שפירא ז"ל. השר שפירא הגיע לאחת מהרצאותי בתל אביב, וישב בחדר קטן, בכניסה לאולם, בלי שהרגשתי בנוכחותו. דקה לאחר סיום דברי, התקרב אלי השר שפירא ז"ל במפתיע, ברח אותי על ההרצאה והזמין אותי לשיחה בלשכתו, בירושלים, ימים מספר בלבד לאחר מכן. בעיקרו של דבר, ביקש השר ממני להיכנס לפעילות יתירה בתנועה, תוך שהוא חוזר פעמיים על המילים: "אין תפקיד בתנועה שבו תרצה, ולא תוכל להגיע אליו...." כיון שהימים היו לקראת סוף כהונת הכנסת השישית, הציע לי השר להגיע לבית הכרם בירושלים, בערב מסוים שבו סוכמה ונחתמה רשימת מועמדי המפד"ל לכנסת השביעית. למרות שהרשימה כבר גובשה, שבועות קודם לכן, הפציר בי השר ז"ל לחתום על מועמדותי, למקום ה-15. חתמתי, קיבלתי את ברכתו ואת ברכת חבריו, והרשימה לכנסת השביעית יצאה לדרך. לימים, זכתה המפד"ל ב-12 ח"כים והצטרפה לקואליציה. שני שרים התפטרו מהכנסת, וכך לאחר שהשר שפירא חלה בתקופתה הראשונה של הכנסת השביעית ותוך זמן קצר-נפטר, למרבה הצער, הוברר לי, במפתיע, כי אני הוא האיש הנכנס במקומו לכנסת השביעית בנסיבות עצובות ובלתי צפויות, שאיש לא היה מעלה אותן בדעתו.

חודש לאחר פטירתו של מר שפירא ז"ל, הצהרתי אמונים, כחבר בכנסת השביעית. ימים מספר לאחר מכן, נתפנה תפקיד של סגן שר החינוך והתרבות, שהיה באחריותו של ח"כ מיכאל חזני ז"ל, שנבחר לשמש שר הסעד. הנהלת המפד"ל התכנסה לבחור בסגן השר החדש. הגשתי את מועמדותי שהוצעה לי ע"י כמה ח"כים ולהפתעתי, זכיתי בלמעלה מ-50% מן הקולות, בהתמודדות מול חברי הכנסת ששמם ינון לתהילה: הרב משה צבי נריה, שמחה פרידמן וטובה סנהדראי. כך החלה דרכי כסגן שר החינוך והתרבות, כסגנו של השר יגאל אלון ז"ל.

בתורת סגן שר החינוך והתרבות מטעם המפד"ל הפקיד השר אלון בידי את הטיפול השוטף במוסדות החינוך הממלכתי דתי ובבעיותיו, באמצעות האגף לחינוך ממ"ד שהתקיים במשרד; באופן מיוחד ביקש ממני השר להיות חבר פעיל במועצה להשכלה גבוהה, שליד המשרד ומילוי מקומו של מר אלון ז"ל ברבות מישיבותיה, בתוקף מעמדי וניסיוני האקדמיים. הרביתי להיפגש עם מנהלי בתי ספר ממ"ד ומפקחי החמ"ד, ולנסות לתרום משהו לחיזוק מעמדם, ולעידוד השאיפה למצוינות בהישגיהם, שראיתי בה קידוש השם. במיוחד הדגשתי את ערך אהבת ישראל וערך האחדות הלאומית, שלהבנתי היו צריכים לתפוס מקום מרכזי בחינוך הממ"ד. כן ניסיתי להמליץ על הכנסת המקצוע "מבוא למשפט עברי", כמקצוע בלימודי התיכון הדתי. בעבר, טרחתי על כתיבה והפצה של מה שכיניתי "סוגיות משפטיות בתלמוד", דרכן ביקשתי, בלימודי הכיתות הגבוהות ביסודי, ובלימודי התיכון, להדגיש את האקטואליזציה של המשפט התלמודי, תוך הבאת פסיקה ישראלית מעניינת שבה נעשה שימוש בעקרונות תלמודיים חשובים, כניסוחם במסכת סנהדרין בשתי ה"בבות", שנלמדו בד"כ בבתי הספר (סנהדרין, בבא מציעא, בבא בתרא).

שאפתי לחדש, בכמה תחומים חינוכיים תרבותיים שנראו לי חיוניים ומשרד החינוך ראה ברכה בהן, כמו הקמת קרן מלגות מרכזית – לראשונה בישראל. וכמה קרנות-מלגות נכבדות על שמם של כמה תורמים נדיבים, שנועדו ויועדו על ידי, בראש ובראשונה, לצמצם פערים חינוכיים השכלתיים בעם, לאחר שהוברר לי, מעל לכל ספק כי קיים אחוז נמוך יחסית, בישראל, של בני עדות המזרח ויוצאי עירות הפיתוח המסיימים בחינות הבגרות, ואחוז הנמוך עוד יותר, של הזוכים בתואר אקדמי ראשון, בכל האוניברסיטאות בארץ, אחוז מביש של "מסטרנטים", בני אותו ציבור; ואחוז כמעט אפסי של "דוקטורנטים", בני אותו ציבור.

השבח לאל, ראיתי ברכה במאמצי. שכנעתי את שר האוצר דאז, פנחס ספיר ז"ל, להקצאת סכומים לקרנות כאלו; הקימותי, בעזרת השר אלון ז"ל, קרן משרדית נכבדה, בסכום קטן אמנם; וגייסתי כמה נדבנים יהודים בעולם, שנודמן לי להכירם, וביניהם – אדמונד ספרה, ניסים גאון, והאחים טמן – להעמיד סכומים נכבדים, לחלוקה בין מועמדים מצטיינים, נזקקים, שההשכלה הגבוהה תרמה לקידומם במידה מרשימה ביותר, וקירבה את השוויון החברתי בישראל, כערך מוסרי לאומי נעלה.

בנוסף יזמתי, לראשונה בישראל, את: "המרכז למורשת יהדות ספרד והמזרח". מרכז זה הוקם על ידי במשרד, כאגף מאגפיו של משרד החינוך והתרבות, באישורו ובעידודו של השר אלון ז"ל – מנהיג יהודי, בעל נשמה ולב גדולים. תכלית המרכז, כפי שניסחתי, היתה – לחשוף, לאסוף, לחקור, ולהוציא לאור, את תולדותיהן, יצירותיהן, תרומותיהן הרוחניות והתרבותיות, של הקהילות היהודיות בכל ארצות האיסלאם, ובארצות הבלקאן, ולהכלילן בתוכניות הלימודים, כחומר חובה: בספרות, בשירה, בהיסטוריה, בפרשנות המקרא, באמנות, במוסיקה ובכל תחום תרבותי בעל ערך אחר. הגעתי לכך לאחר שהשתכנעתי כי בעוד שהנוער הישראלי למד ולומד, באופן בלעדי, את אוצרות הספרות, השירה, האמנות, והפולקלור של יהודי מזרח-אירופה, אוצרות המעשירים כל כך את תרבותנו, לא נחשף נוער זה, במשך שנים לסופריו, למשורריו, להוגיו, לפייטניו, לפוסקיו, למחבריו, לאמניו ומלחיניו של ציבור יהודי ספרד וארצות האיסלאם – אוצר שהיה סתום ובלום במשך כל השנים.

הקימותי מועצה ארצית-מייעצת, מורכבת מחוקרים בכל האוניברסיטאות, שנכנסו לפעולה במרץ. הענקנו מלגות למסטרנטים, ולדוקטורנטים, שהחלו לחקור ולכתוב על הקהילות היהודיות בצפון-אפריקה, במצרים, בתימן, בארצות הבלקאן, ועל תרומתן ויצירותיהן. המוזיקה הספרדית (האנדלוסית) זכתה לתחייה בתהליך זה, והניבה חוקר רציני – ד"ר אברהם אמזלג – שכל הארץ מכירה אותו זה שנים, ונהנית מביצועיו, במסגרת "התזמורת האנדלוסית"...

מאז יצאו למעלה ממאה ספרים, על רוב קהילות ישראל, בספרד ובמזרח, ותוקן, והולך ומיתקן, עיוות עצוב, לטובת אחדות עם ישראל, ותרבותו המחודשת. תפקידי כסגן שר החינוך והתרבות בא לקיצו, בעקבות הצבעתי בכנסת השביעית, בעד תיקון חוק השבות, תש"י-1950 שבו ייכתב כי ליהודי ייחשב רק מי שהתגייר

כהלכה. הצבעתי הייתה בניגוד לעמדת הממשלה ובניגוד לעמדת מרכז המפלגה שבשמה נבחרתי, הצבעתי הייתה מצפונית. סברתי, כי כל סטייה מן הגיור ההלכתי-היסטורי תביא להכללת לא יהודים כיהודים, לצורכי זכות השבות, ולצורכי מרשם האוכלוסין; דבר שיפגע קשות בשלמות היהודית ההיסטורית, שלה אנו כולנו חבים את המשכיותינו ורציפותנו ההיסטורית.

ראש הממשלה המנוחה, גולדה מאיר, הזמינה אותי אליה כדי להעמידני על כך שלא אוכל להמשיך בכהונתי כסגן-שר אם אצביע בעניין זה נגד הממשלה. הבהרתי את נימוקי האידיאולוגיים-העקרוניים, המצפוניים, ואת אי יכולתי להתכחש להם. גם השרים אלון וספיר ז"ל הזמינוני, לפני ההצבעה באותו נושא, כדי להציע לי, לכל היותר להימנע; לא להצביע בעד התיקון, שיכלול את המילה "כהלכה". השר אלון ז"ל אף הבהיר לי כי הוא מתעתד לעבור לתפקיד שר החוץ, וכי הוא ברצון ימליץ עלי לרשת אותו כשר החינוך, אם אמנע מלהצביע עם האופוזיציה, ואתמקד בחינוך, ללא תלות במפלגתי, דווקא, שממילא נפרמו אז קשרי איתה, בגלל הודעתי על כוונתי להצביע בניגוד להחלטתם.

לא יכולתי לבטל החלטתי, הצבעתי נגד עמדת הממשלה, ותוך שעות, התפטרתי ופוטרתי, בעת ובעונה אחת. כך בחרתי להיות סיעת יחיד, עד סוף הקדנציה של הכנסת השביעית.

מול קיתונות הצוננים בישראל קבלתי ברכות חמות מן האדמו"ר מלובביץ' על הצבעתי ואף הוזמנתי, יחד עם אשתי היקרה נחמה, לניו-יורק ל"יחידות" עם הרבי, שחזקו אותי עד מאוד ואכן נסעתי עם רעייתי נחמה לניו-יורק, שם נתקבלנו ע"י האדמו"ר מלובביץ' ל"יחידות" שארכה שלוש שעות ומחצה לאחר חצות. אמר לי הרבי: ה"ספרינטר", בספורט, נסוג צעד שניים אחורה, בטרם הוא מזנק קדימה. גם אתה עוזב עכשיו את תפקיד סגן השר מטעמים מצפוניים, ולא ירחק היום ותקפוץ קדימה, שוב, כחבר כנסת וכשר בממשלת ישראל. הפגישה עם הרבי מלובביץ' במשכנו, הידוע כ-770, הדהימה אותנו בעוצמתה ברגיל. למרות שהשעות היו אחר חצות, גילה האדמו"ר עירנות מעוררת השתאות: מראהו המלכותי, המופלא והמטופח, ועיניו מלאות היופי והחכמה, שכבר הפכו לשם דבר, בפי סופרים, עיתונאים, ומדינאים בעלי שם, שנפגשו עמו, שהיה בהן מן האור המחשמל, ומן החודרנות, עד למעמקי נפשו ונשמתו של בן שיחו, כל אלה כבשו את ליבנו, כיבוש שחילחל עמוק במחשבותינו וברגשותינו, לאורך שנים; כיבוש שהלך והתעצם בפגישותינו הנוספות, בנות 3 השעות כל אחת, בשנות השמונים ובתחילת שנות התשעים. כשנודע לנו כי לרבי ארבעה דוקטורטים, בתחומים שונים, בנוסף לרוח הקודש שבו, בכל תחום שבו הוא עסק, וכי ניצוצותיהם הבזיקו בהתוועדויות אלו, הבינונו כי זכינו לחוויות מרגשות ורבות השראה, רישום נפשי שמלווה אותנו לאורך ימים.

לאחר ה"יחידות" הראשונה, הוזמנתי ע"י עשרות קהילות בארה"ב ובקנדה להרצות בשאלת "מיהו יהודי", והנושא הפך לנושא מרכזי בשיח היהודי-הציבורי בישראל

ובצפון אמריקה כאחד. במשך שנים לא ירד מסדר היום היהודי דתי בעולם. הבעיות הכרוכות בגיורים הלא-הילכתיים, מלוות אותנו גם היום, וביתר שאת, ולא יהיה מנוס, כנראה, מתיקון חוק השבות, ברוח ההלכה ההיסטורית.

באותם ימים, הבשיל בי הרעיון לכתוב מחקר משפטי יסודי ומקיף בסוגיית הזהות היהודית, שתוארה בפרשת שליט נ' שר הפנים ע"י אחד מחברי ההרכב המורחב ביותר שקם עד אז, השופט זילברג, כ"סוגייה החשובה ביותר שנדונה בבית המשפט העליון מאז היותו". החלטתי לשוב כל כולי לפקולטה למשפטים בתל אביב, ובמשך עשר שנים רצופות שבתי והוריתי, שבתי וחקרתי, את הסוגיות הקרובות ללבי במשפט: המשפט הבינלאומי הפרטי והבינדתי; דיני אישים, משפחה וירושה וסוגיות דת ומדינה במשפט הישראלי היינו: פעילות האקדמית המלאה חזרה במלואה, מסוף 1973, ועד אמצע שנת 1984.

בשנת 1977 יצא לאור ספרי מיהו יהודי בדיני מדינת ישראל, בשני חלקיו, שתוך זמן קצר הגיע לידעתם של משפטנים, שופטים, ואנשי מדעי היהדות, בארץ ובעולם. בשנת 1978 אושרה לי דרגת פרופסור מפרסומי האקדמיים בתחומי התמחותי. בשנת 1980 – יצאתי לשנת שבתון נוספת, לארה"ב ולקנדה. ספרי מיהו יהודי הגיע לידעת חוגים יהודיים רבים וביניהם לידעת מנהיג ראשון במעלה של ה"ראבי" הרפורמים בקנדה, ראבי – פרופ' גונטר פלאוט. הוזמנתי לפגישה עמו כדי לשוחח על הספר ועל יחסיו לגיור הלא-הילכתי של הרפורמים. הבהרתי את עמדת ההלכה, שעל הרפורמי לחזור למסגרת ולדרישות ההילכתיות, כדי לחזק את האחדות בעם, בחו"ל ובישראל. הצעה דומה הצעתי, בעדותי בפני ועדת-נאמן, שקיימה ישיבותיה לפני כמה שנים, וציפיתי שהצעת הועדה, בשינוי קל, תתקבל; מה שהיה מצמצם את הפירוד והמחלוקת בעם ומקל על שמירת ההלכה בדרך נעימה ומוסכמת. צר לי מאוד שהצעות ועדת נאמן, שבה השקיע השר והפרופ' נאמן, ממיטב ניסונו וחוכמתו, לא נתקבלו בשעתו.

בראשית התשמ"ד–1984, סמוך מאוד לבחירות לכנסת האחת-עשרה, ובאורח בלתי צפוי, ביקרו בביתנו ידידי מהנהגת המפד"ל, השר זבולון המר ז"ל, וידידי חבר הכנסת ד"ר יהודה בן מאיר (יבל"ח). הם באו להציע לי לשוב לפעילות בהנהגת המפד"ל, כי הם מצפים לתרומתי לשיפור מצבה הציבורי ולהצלחתה של המפד"ל בבחירות הבאות לכנסת. הבהרתי כי אני נתון כולי במחקר אקדמי מבורך, וכי יקשה עלי לשוב לפעילות פוליטית-פרלמנטרית אינטנסיבית מיד. אך לאחר דיון, התייעצויות ושיקול, נעניתי להצעה, לתרום במידת מה, לשיפור מצבה ולהגדלת כוחה של המפד"ל בכנסת. תוך שנים מעטות, של פעילות הוצע לי, להתמודד על הבכורה ברשימת המפד"ל לכנסת ה-12. ואמנם, בסוף 1986, הצלחתי, בעזרת האל, לתרום להגדלת כוחה של המפד"ל, בכנסת ובעם, לגבור על מתמודדים ותיקים, ביניהם שרים שכבר מילאו תפקידים בכירים בכנסת ובממשלה, נבחרתי להנהיג את המפד"ל בסגנון ובתוכן שהולם את הרעיון היהודי הנשגב, "תורה ועבודה" באמונה ובאחדות.

ו. בסוד מחוקקים

בכל ארבע הכנסות הרצופות (1984–1999), נאבקה בכנסת, בממשלה, ובעם, להשגת המטרות הנעלות שאליהן חתרתי: מדיניות, דתיות-לאומיות, משפטיות, חברתיות, וחינוכיות, שהיו שילוב של מטרות הציונות הדתית, עם מטרות ספציפיות שהצבתי אישית מעצמי, כפי שיובא להלן התמצית:

קידום הצדק החברתי בישראל; חיזוק אופייה וזהותה היהודיים של מדינת ישראל; החייאה וטיפוח מורשת יהדות ספרד והמזרח; טיפוח המשפט העברי; סיוע משמעותי לניצולי השואה בישראל; קידום הבנה בין דתיים לחילוניים במדינה; ומלחמה נמשכת ומודעת באנטישמיות, באזור ובעולם, לטובת הכל.

שימשי, לסירוגין, כחבר בוועדות השונות של הכנסת, וכיו"ר קבוצות פרלמנטריות ושדולות של חברי הכנסת, בנושאים אקטואליים שונים והנה פרטיו:

בכנסת האחת-עשרה שימשי: חבר בוועדת חוקה, חוק ומשפט; חבר בוועדת החינוך והתרבות; חבר בוועדה לענייני ביקורת המדינה;

בכנסת השתי-עשרה שימשי: יושב ראש וועדת התגמולים לנפגעי המלחמה בנאצים; חבר בוועדת הכספים; חבר בוועדה לקידום מעמד האישה; יושב ראש הקבוצה הפרלמנטרית למלחמה באנטישמיות ובשנאת זרים; יושב ראש השדולה י.ח.ד – לקידום הבנה בין דתיים לחילוניים.

בכנסת השלוש-עשרה שימשי: יושב ראש וועדת התגמולים לנפגעי המלחמה; חבר בוועדת העלייה והקליטה; חבר בוועדה לקידום מעמד האישה; חבר בוועדת המדע והטכנולוגיה; יושב ראש הקבוצה הפרלמנטרית למלחמה באנטישמיות ושנאת זרים; יושב ראש שדולת י.ח.ד-לקידום הבנה בין דתיים לחילוניים.

בכנסת הארבע-עשרה: נבחרתי ע"י סיעת המפד"ל – לשמש שר בממשלה כנציגה בשתי ממשלות, בראשות מר שמיר: לתקופה קצרה – כשר בלי תיק; ולרוב הקדנציה – כשר לענייני הדתות. תפקיד השר מלאתי מתוך שליחות ובהתלהבות, עד לפרישת המפד"ל מן הממשלה, בסוף 1992.

אציין, בקצרה את המאפיינים העיקריים והפעילויות העיקריות שלי בארבע הכנסות (ובממשלה); ואת הצעות החוק העיקריות – שהשתתפתי בייזומן ובניסוחן, יחד עם חברי כנסת נוספים; וכן כמה הצעות חוק פרטיות שהוגשו על ידי ושנתקבלו ע"י הכנסת. כמו כן – החלטת כנסת כפי שניסחתי והבאתי למליאת הכנסת בשם כמה מפלגות לחגיגות שנות החמישים (היובל) למדינה (בשנת תשנ"ח–1998), וכמה אפיונים לשרותי בכנסת, בתום שרותי בה, לאחר כ-20 שנים בה, כפי שאציין לקראת סיום דברי על סיכום עבודתי בכנסת.

מאבק למען צדק חברתי ושיויון בין יהודים, ללא הבדל בין עדה או מוצא. בין השאר, הושם על ידי הדגש על סבלן וצורכיהן של משפחות ברוכות ילדים, בעיקר בתחומי התעסוקה, הדיור וההשכלה, שברובן היו והינן יוצאות ארצות האיסלם.

ניסיתי לקדם חקיקה, בתחומים אלה בעיקר למען משפחות ברוכות ילדים; מאבק שהסתיים בהישגים חלקיים;

מאבק למען שיפור מצבם של ניצולי שואה בישראל. קראתי ספרים רבים על השואה, נרתמתי לנושא ולקורבנות במאבק לשיפור מצבם של ניצולים אלה היום. הדגשתי את ה"זכור" וה"לא תשכח", את עמלק שבתורה, וניסיתי לשכנע כי למצוות אלה משנה תוקף בישראל שלאחר השואה; מאבק שהביא לשיפור גדול במצבם. כפי שיובא בתת-סעיף הבא;

מאבק להעלאת התגמולים לנפגעי המלחמה בנאצים. משנבחרתי לשמש כיו"ר בוועדת המשנה לנפגעי הנאצים (שליד ועדת הכספים), נפגשתי עם ראשי הארגונים של ניצולי השואה בישראל, וכן עם משלחות מן ה"בונדסטאג", שגילו נכונות לשמוע את טענות וועדת המשנה, הנ"ל, שתוכנן הובא לידיעתם בדרכים שונות; בכולן – תבעתי הגדלה משמעותית של התגמולים ששולמו עד אז, שנראו לי מעוותים, וללא כל פרופורציה, לסבל הרב שסבלו יהודים אלו בתקופת השואה, ולמה שהניצולים היו ראויים לו באחרית ימיהם. בין השאר נפגשתי עם הקנצלר קוהל, בביקורו בארץ, ועם חברי בונדסטאג שונים ורבים, שפעלו כחברים בוועדות שונות בבונדסטאג, בכון; ולשמחתי, האורחים גילו עניין והקשבה. ולאחר מאמצים בלתי פוסקים של הוועדה, זכיתי להתבשר על העלאה בתגמולים שנתנו הגרמנים, דבר שחייב את ממשלת ישראל שדרכה עברו הכספים, להגדיל תשלומיה לנכי המלחמה בנאצים, ולשפר את תנאי חייהם; פיצוי קלוש ומאוחר על הסבל הנורא שעבר עליהם בתקופת השואה. הצלחתי בסעיף זה, היתה, תודה לאל, מעל למצופה.

סיוע לחסידי אומות העולם החיים בישראל

כאן, ניסינו, חברי ואני, לפצות במשהו את אלה שסיכנו את חייהם במלחמת העולם ב', כדי להציל יהודים נרדפים, ונכים, מידי הנאצים. חוק בנושא זה: חוק התגמולים לחסידי אומות העולם, נתקבל בכנסת ב-התשנ"ה–1995, בזכות לחץ חברי ולחצי. חשבנו שהוא הכרחי כביטוי להכרת הטובה, והתודה, לאלו שהוכיחו לנו ולעולם, כי היו שהסתירו יהודים שנמלטו מאימת הנאצים שרדפום, אף כי לא מעטים שנתפסו, שילמו על כך בחייהם ובחיי בני משפחותיהם.

קידום הבנה בין דתיים וחילוניים – בכנסת ובעם (שדולת י.ח.ד.)

המתח המתמיד בין דתיים לחילוניים, בעם ובכנסת, הביא אותי ליצור בכנסת שדולה (Lobby), שכינתיה י.ח.ד. (יחסי חילונים-דתיים); שדולה ששמה לה למטרה לקרב דתיים לחילוניים בכנסת ובעם. לשמחתי הרבה, 31 חברי כנסת מכל הסיעות הצטרפו לשדולה. קיימנו ישיבות בממוצע אחת לחודש, ודנו בנושאים אקטואליים

מן המציאות החברתית בישראל, תוך מגמה מפורשת, להדגיש את המשותף, להקהות את חודי המפריד, ולקדם הבנה, שבת יחד, ושיפור יחסים, בין דתיים לחילוניים, בכל המישורים ובכל רחבי המדינה.

התחלנו – בכנסת עצמה והבאנו להידברות בינינו, חברי כנסת דתיים וחילוניים. הוזמנו מרצים מן השורה הראשונה מן האקדמיה ומעולם התורה, שהעלו, דנו, וניתחו, נושאים אקטואליים שונים, שנויים במחלוקת בעם, על רקע היחס השונה לדת היהודית. סיפוק רב הסבה לי העובדה, שסיעת מרץ, שלחה למפגשים בינינו ארבעה חברי כנסת מחבריה; וכן עשו שאר הסיעות. התערבנו כמה פעמים בסכסוכים מקומיים, בין דתיים לחילוניים, במקומות שונים בארץ, ובמקרים מעטים, אף כיבינו שריפות והפגנו מתחים.

פעילות נמרצת ומלחמה באנטישמיות ושנאת זרים

תופעת האנטישמיות, שלא פסקה למרבה הצער, גם לאחר הקמת מדינת ישראל, ענינה אותי במשך שנים. וכאשר נתבקשתי ע"י יו"ר הכנסת ח"כ דן תיכון, לעמוד בראש ועדה למלחמה באנטישמיות, נעניתי ברצון רב. זימנתי לוועדה חברי כנסת מסיעות שונות שגילו ענין בקידום המלחמה בגזענות, שהאנטישמיות, לאחר מלחמת העולם ב', היא חוד־החנית שלה. ולמרבה הצער – היא משמשת גם היום ביטוי לגזענות חולנית. יצרתי קשרים עם ראשי פרלמנטים במערב, ובכלל זה באנגליה, שמצאו לנכון לפעול נגד תופעת האנטישמיות שהשתוללה ברוב ארצות אירופה, אם כי לא בעוצמה הנדרשת. אלא, שלא נזקקתי לזמן רב, כדי לגלות, ברוב צער וכאב, כי היורשים של הנאציזם, או הניאו־נאציזם, לאחר מלחמת העולם השנייה, אינם מצויים אך ורק במערב. התברר, מתוך לימוד הנושא מקרוב, ותוך קיום קשר עם קתדראות באוניברסיטאות ירושלים ותל אביב, בעיקר, כי האיסלאם הקיצוני הוא היורש האכזר והמסוכן של הגזענות הנאצית בימינו... התברר, ששידורי רדיו וטלוויזיה אנטישמיים, מורעלים ביותר, שודרו ומשודרים בתדירות, מעל גלי האתר, ברוב המדינות שמסביבנו (למעט ירדן), תופעה עצובה שלא פסקה אף יום אחד, מאז ועד עתה.

הצעת סיכום – הקוראת לאחדות העם על כל עדותיו וגווניו

בדיון על חגיגות היובל (שנת החמישים) למדינה בשנת תשנ"ח–1998 – בשם סיעת המפד"ל ובשם הסיעות האחרות שהשתתפו בדיון. הגשתי, הצעת סיכום, שנוסחה על ידי, והוסכמה על ידי הכל, כדלקמן:

א. הכנסת מביעה רגשי הודיה לבורא עולם שבחסדיו קמה המדינה. ורגשי תודה עמוקים ללוחמים המופלאים של עמנו שבזכות קורבנם קמה ומתקיימת מדינת ישראל, שזכתה להגיע ולחוג את שנת היובל לקיומה.

- ב. הכנסת רואה בחגיגות היובל המתוכננות של המדינה הזדמנות חגיגית נאותה לקידום אחדות האומה ולגיבוש זהותם היהודית וגאווהם הלאומית של בנייה ובנותיה.
- ג. הכנסת מוקירה את כל חלקי העם, לעדותיו ולהשקפותיו, ואת כל מרכיבי התרבות והאמנות הישראלית הפועלים במדינה, וקוראת לממשלה, לסגן ראש הממשלה ושר התיירות, יושב ראש הוועדה לטקסים ואירועים, מר משה קצב, ולמר יצחק מודעי, יושב ראש הוועדה לאירועי חגיגות היובל, לחתור לאיזון מלא בביצוע כלל האירועים והטקסים. זאת על מנת שאלה ישקפו נאמנה את מכלול העדות, התרבויות והמסורות בישראל, וייתנו ביטוי נאמן לתרבותם ולאמונתם של בני כל העדות, ולא להאליהם בהקמת מדינת ישראל ראשית צמיחת גאולתנו, והכול מתוך אחדות ושמחת אמת.
- ד. הכנסת קוראת לממשלה להעמיד את המשאבים הנדרשים למימוש האירועים המתוכננים לחגיגות היובל, ולשאוף שאירועים לאומיים, תרבותיים ואמנותיים יתקיימו במידה שווה בכל חלקי הארץ: במרכז הארץ, בצפון הארץ ובדרומה, בעת ובעונה אחת ובצורה מכובדת ונאותה.
- ה. הכנסת קוראת ליושב ראש וועדת הטקסים והסמלים מר משה קצב וליושב ראש הוועדה לחגיגות היובל, לעשות לשיתופם של יוצרים, בימאים, תסריטאים, מחזאים ואמנים אחרים בתחומים נוספים – בני כל העדות, חילונים, דתיים, בעבודת הוועדה ובוועדות המשנה שיוקמו לידה, על מנת ליצור תחושה של איזון ושל שותפות אמת ושל כבוד הדדי, של כל חלקי העם, של כל היוצרים והמבצעים, לטובת הצלחתן המרבית של חגיגות היובל, לכבודה של מדינת ישראל.

הצעות חוק מסוימות שהוגשו על ידי, או בשיתוף עם אחרים, ושבהלקן נתקבלו כחוק:

הצעת חוק חג המצות (איסורי חמץ), התשמ"ו-1986
 הצעתי זו, שהפכה לחוק, באה לאסור הצגת חמץ בפסח. חרף התנגדותם של כמה, שסברו כי אין זה עניין לחוג, וכי קשה לאוכפו, התברר, במשך השנים שעברו מאז קבלת החוק, כי החוק מפחית במידה בולטת מכירת חמץ בפסח; וככל שפיקוח עירוני משתדל להבטיח אכיפת החוק, אכן מוצג חמץ בפסח, פחות ופחות לטובת קיום מצות איסור חמץ בפסח, באופן חלקי, במקומות רבים בארץ.

הצעת חוק גיל הנישואין (תיקון מס' 4) (גיל נישואין לנער) התשנ"ח-1998
 בחוק זה הבאתי להשוואת גיל הנער, לגיל הנערה, שחוק גיל הנישואין אוסר עליה (למטה מבת 17) להיכנס בברית נישואין.

הצעת חוק הלשון העברית, התשנ"ד-1994
 הצעתי זו עברה ככרת דרך, אך לא הפכה, בינתיים, לחוק. החוק שהוצע נועד להבטיח את מעמד העל של הלשון העברית כשפת המדינה הראשונה במעלה. ההצעה באה להבטיח חובת שילוט, של רחובות, מפעלים, חברות, ומוסדות קודם כל בעברית, ורק לאחר מכן בשפה נוספת, כרצון המשלט. מצאתי חקיקה דומה בצרפת, מה שהבטיח ומבטיח את בכורתה של השפה הצרפתית בצרפת.

חוק השימוש בתאריך העברי, התשנ"ח-1998
 הצלחתי לשכנע את רוב חברי הכנסת שהשתתפו בדיונים, כי בין מאפייניה של מדינה יהודית, ללא ספק, הוא השימוש בתאריך היהודי, או התאריך העברי, כפי שכינתיו בחוק. מאז קבלת החוק חייבים כל משרדי הממשלה ומוסדות המדינה לציין במכתביהם ובמסמכיהם, את התאריך העברי, שהוא התאריך לפיו אנו חוגגים את כל חגיגות הדתיים והלאומיים; כאשר התאריך הלועזי מופיע, אצל הרוצה בכך, לאחר התאריך העברי, או בצידו.

הצעת חוק נכי רדיפות הנאצים (תיקון מס' 10) (השוואת זכויות לנכי המלחמה בנאצים) התשנ"ה-1995

חוק התגמולים לחסידי אומות העולם, התשנ"ה-1995
 בהצעת החוק, סביבה חברו כמה חברי כנסת עמי, הצענו, כביטוי של הכרת הטוב לאנשים שסיכנו את חייהם ואת בני משפחותיהם, בתקופת השואה, כדי להסתיר יהודים מאימת הנאצים שרדפום, שאותם חסידי אומות העולם החיים בארץ, יזכו בתגמול חודשי, בשירותי בריאות, בסיוע שוטף, בפתרון בעיות דיור וסיעוד הניצבות בפניהם; וכן בתגמול בני משפחותיהם, ובעיקר בני (ובנות) זוגם, לאחר פטירתם. ההצעה זכתה להסכמת הממשלה, ועברה בכנסת, תוך הרגשה של מילוי חוב מוסרי עמוק כלפי אנשים מופלאים אלו.

חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953 (תיקון תש"ס-2000 – מטרות החינוך הממלכתי)
 פעמיים בתקופת שתי כנסות, הצעתי, בהצעת חוק, לתקן את מטרות החינוך הממלכתי, כפי שהיו מנוסחות, עד תש"ס 2000. נעדרו מהן: כל מטרה יהודית, וכל איפיון יהודי, היסטורי. בפעם הראשונה – דחה שר החינוך דאז, כיו"ר ועדת השרים לענייני חקיקה, את הצעת החוק, ולא ראה במצב שהיה קיים אז – פגם כלשהו. אך לקראת תש"ס – חל מפנה בהשקפתו, משחדל לשמש שר החינוך, ובהשקפת חבריו, והצעותיי לכלול: הוראות תורה, מורשת ישראל, ומסורת ישראל, נתקבלו על דעתם.

ואכן, בתיקון שנתקבל בתש"ס, בנסיבות שלא אפרטן, אכן נקבע בברור, כדרישת משכבר, כי מטרות החינוך הממלכתי, כוללות, כפי שהן מנוסחות כיום בסעיף 2

(4) לאחר התיקון: "ללמד את תורת ישראל, תולדות העם היהודי, מורשת ישראל, והמסורת היהודית. להנחיל את תודעת זכר השואה והגבורה, ולחנך לכבדם".

ז. מן העם אל ההר

לאחר ארבע כנסות רצופות (וחמש-בסך הכל), החלטתי לפרוש מן הפעילות הפרלמנטרית, מיד עם תום כהונתי בכנסת הארבע-עשרה, וסמוך לבחירות לכנסת החמש-עשרה. חברי, בכנסת ובתנועה, ערכו לי מסיבת פרידה מרגשת, רבתי, שהתקיימה באוניברסיטת בר אילן. בכנסת נפרדתי מחברים רבים, שמצאו, לשמחתי, לציין את הרוח הטובה, והידידותית, ששררה בינינו לאורך כל השנים, ושלאורך 20 שנים קיימתי יחסים אישיים טובים עם כל המפלגות. ריגש אותי במיוחד מכתבו של ח"כ ערבי, שציין כי חרף דעותינו הקוטביות בסוגיות מדיניות העומדות על הפרק, שלמד עליהן מיוכונינו בכנסת, מעולם לא פגעתי, לא בשמו ולא בכבודו של ח"כ כלשהו, יהודי כלא-יהודי, ואכן, כבוד הבריות, שעליו חונכתי, מילדות, היה נר לרגלי תמיד.

כבר בשבוע הפגרה הראשון, שלאחר תום מושב הכנסת האחרון, בכנסת ה-14, חשתי כי עז חפצי לשוב לאקדמיה, ללמד, ולחקור, לא רק "לחדש ימי כקדם" בנושאים המשפטיים שהעסיקוני. אלא, לנושא חדש: – "יחסי דת ומדינה בישראל", בו ראיתי לא רק משפטנות טהורה או "דקדוקי" הלכה אלא גם עניין תרבותי ראשון במעלה, ואקטואלי. הוצעה לי אומנם הוראה מחדשת של משפט בינלאומי פרטי ודיני משפחה. בשני מוסדות אקדמיים נכבדים. אך, מצאתי עניין רב להיכנס להוראה, שהוצעה לי, בנושא במסגרת קורס בחירה, בבית הספר למשפטים, במכללה האקדמית נתניה. מה גם שכבר נודמן לי קודם לכן, להשתתף כמרצה-אורח, במכללה האקדמית נתניה, בנושאים אקטואליים חשובים.

היכרותי המוקדמת עם נשיא המכללה, פרופ' צ. ארד, שאיתו קיימתי קשרים קודמים כבר אילן, ועם פרופ' סיני דויטש, משנה לנשיא המכללה ודיקן ביה"ס למשפטים שלה, שהיה תלמידי באוניברסיטת תל אביב לפני שנים רבות, הנעימה לי, מן הרגע הראשון, את שיעורי הבחירה הסמסטריאליים שנטלתי על עצמי, בנתניה, ב"סוגיות דת ומדינה". כאמור, לאחר השנה הראשונה, בנתניה, שמחתי להצטרף כפרופסור אורח, בשנה שלאחריה, גם לפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב, שבה הוריתי וחקרתי עשרות בשנים, להורות שם אותן סוגיות עצמן.

הנושא צד את עינם של סטודנטים רבים, שנרשמו, השתתפו בשיעורים ואף התגלו כמשתתפים עירניים במיוחד. בשיעורים מתנהל דיון מפורט בחקיקה, בפסיקה, ובספרות המקצועית, ומתרחב המחקר המעניין שנערך בסוגיות החיות והאקטואליות הללו הנמצאות גם על סדר היום הציבורי. אני משער, כי גם הניסיון הפרלמנטרי

והשלטוני שלי במשך כשתי עשרות שנים, בייזום ובניסוח חקיקה, בכלל, ובקידום חקיקה דתית-חברתית, ואחרת, בכלל זה, תרם רבות, למידה הגבוהה של אקטואליזציה ורלבנטיות. התעניינות הסטודנטים לא הייתה הפתעה גדולה בשבילי. כבר בשנת השבתון שלי בקנדה, שהעברתי ב-Osgoode Hall Law School בטורונטו, קנדה, קורס על "דת ומדינה בשיטות משפט בנות ימינו" שמת לי לב כי הקורס הצליח לעניין מספר רב של סטודנטים למשפטים, לפילוסופיה, לסוציולוגיה ולהיסטוריה, לאחר שגילו נקודות מגע מרובות בין ההיבטים המשפטיים של יחסי המדינה ל"כנסייה" (או ל: "דת"), לביין שאלות הלוואי הפילוסופיות, הסוציולוגיות, וההיסטוריות, המתעוררות בדיונים על חוקים בעלי אופי חוקתי, בארה"ב, בקנדה – וכמובן, בישראל.

מובן, שפעילות-פעלתנית אקדמית זו, יצירתית, אינטנסיבית זו, חיבה אותי להתנתקות כמעט מוחלטת, מן הפעילות הפוליטית, בתנועה, ובציבור; ובכל זאת, לבקשת חברים רבים, הותרתי בידי אך ורק את ראשות "הלשכה" של המפד"ל, המתכנסת אחת לחודשיים, בלבד.

סיפוק רוחני-מוסרי רב, נגרם לי מן העובדה כי בשני המוסדות כאחד, אני נפגש עם עמיתים משכבר, שבחלקם הינם תלמידים-לשעבר, שהפכו לידידי; מה שמעניק לפעילות האקדמית המחודשת במכללה, בנתניה ובתל אביב כאחד, אווירת חברות ואינטימיות, פעילות של משפחה אקדמית נעימה, שבמסגרתה מתקיימות פגישות, ומתקיימים דיונים ושיחות, על נושאים משפטיים שונים.

הנאה רבה מסכות לי הפגישות התקופתיות, במכללה האקדמית נתניה, שבכל אחת מהן עולים, ביוזמתם ובהכוונתם, של ידידי פרופ' סיני דויטש, המנצח על העניין, וכן ביוזמת ובהשתתפות כמה מרצים צעירים ונמרצים במכללה, נושאים משפטיים, בענפי משפט שונים, המתבקשים, כביכול, ע"י המציאות המשפטית הישראלית, הדינמית.

עונג מיוחד נגרם לי מחידוש הקשר עם עמיתים, תלמידים לשעבר, והיום – רובם פרופסורים למשפטים, הן בנתניה והן בתל אביב, ששימשו בעבר אסיסטנטים, במקצועות שלמדתי, ובחלקם – היו דוקטורנטים למשפטים, בהדרכת. על אלו נמנו, מיד עם שובי לאקדמיה, בתל אביב, ובנתניה, פרופ' מנשה שאוה ז"ל, פרופ' אריאל רוזן-צבי ז"ל, ויבדלו לחיים: פרופ' סיני דויטש, פרופ' אשר מעוז, פרופ' עמוס שפירא, ועורכי-הדין ד"ר יעקב ויינרוט וד"ר אברהם אלטר.

ח. על מלאכת הספר

העזתי להטריד את הקורא הנכבד, במחשבותיי ובתיאור דרכי לפי עצתם ועידודם של חברים יקרים, הרואים בדבר מעין עניין שבמסורת, לאור הוצאתם לאור, בשני העשורים האחרונים, של קבצים משפטיים, שהוצאו לכבודם של חברים, משפטנים בתחומי המשפט השונים.

אלא, שחרף ההרגשה הנעימה שבדבר, וליד רגשי ההודיה לבורא, והתודה לחברים, שתרמו איש חלקו, בכתיבת המאמרים שבקובץ, ובעריכתו של קובץ יקר זה, המשמש לי מתנת מזכרת נדירה ביופייה, ובחוויות הנפשיות העמוקות המתלוות אליה, אני מוצא עצמי חייב למסוך את הטעם המר שאני חש, ולהביע, בסיום את רגשי הצער שלי, על האסון הנורא שבפטירתו הפתאומית, והמדהימה של ידידי היקר ולתלמידי לשעבר, פרופ' מנשה שאווה ז"ל, שנשמתו מרחפת בין הדפים, אף שיחסר בו מאמר מפרי־עטו, שביקש לכתוב, ולא זכה... לאמור, ברצוני להעלות בקצרה את הרקע והנסיבות שהביאו קובץ זה לעולם.

המעשה שהיה – בתמציתו – כך היה:

עם שובי לאקדמיה לפני למעלה מחמש שנים, היה פרופ' שאווה (מנשה) מאלו שבירכוני, וחידשו את הקשר עמי.

לקראת סוף שנת 2001, החל מנשה לבקר אצלי, הן בחדרי בנתניה והן בחדרי בתל־אביב, כשהוא מעדכן אותי בתחום דיני משפחה, ואני משתף אותו בכיווני־החשיבה שלי בסוגיות דת ומדינה. בשניים מביקוריו אצלי, בסוף 2002 ובתחילת 2003, הפתיע אותי בשתי הקדשות נאות לשני ספרים שהוא ערך. האחד – "מנחה ליצחק" – לכבוד השופט יצחק שילה; והשני – ספר זיכרון לשופט הדגול חיים ה. כהן ז"ל. מנשה ביקשני לעיין בספרים, וביקש לשמוע את דעתי. מובן, שלאחר עיון קל בשניהם, הבינתי את מטרות הקבצים, התרשמתי מן המשתתפים, מן העריכה של החומר, ומעצם הרעיון היפה. כשלתע, הסתכל בי מנשה ואמר לי: "אתה יודע, שלאחר עשרות שנות ההוראה והמחקר שלך, במשפט בינלאומי־פרטי, ובדיני משפחה וירושה, אני משוכנע שראוי שראוי ונכון שיוצא קובץ כזה לכבודך...". הדברים הפתיעוני, לא הייתי מוכן להם והשבתי בסידרת שאלות: מי וכמה יכתבו; מי יוציא לאור; ומי באמת יוכל להקדיש מזמנו וממירצו, להוציא לפועל "פרוייקט" כזה. מנשה השיב: "אני רוצה רק לשמוע שעקרונית זה נראה לך. מאותו רגע אני כבר אדע לטפל ולהמשיך...". הדבר ריגש אותי מאוד. הודיתו לו על עצם הרעיון; על כך שההצעה נסמכת על ניסיון מוצלח שלו, כעורך, והוספתי, שאם אכן, בעזרת האל, הרעיון, יקרום עור וגידים, יהא זה אקט נאה ביותר מצידו. על כך הוסיף והשיב מנשה: "שנים רבות הייתי חב לך כתלמיד שנעזר בתחומים אישיים ומשפחתיים שונים; שנים שימשתי כאסיסטנט וכמדריך, לידך; את הדוקטורט שלי כתבתי בהדרכתך, ולא נזדמן לי להחזיר משהו ואני מקווה שקובץ כזה, שאתה כה ראוי לו, יאפשר לי לעשות מעשה שיגרום לך נחת...".

נפרדנו לכמה ימים, שלאחריהם הוא כבר בא עם הפרטים העיקריים: כמה חברים שאליהם הוא פנה – הודיעו שיתרמו בשמחה מאמר לקובץ; מלאכת העריכה – במלואה, תעשה על ידו, ובאשר להוצאה לאור, מסר לי על שיחות שקיים עם ידידנו המשותף פרופ' סיני דויטש, סגן הנשיא של מכללת נתניה, ודיקן המשפטים בה, וכי מסתמן פתרון חיובי לעניין.

לא עבר חודש בתחילת 2003, והמכונה החלה לפעול. פניתי בכתב לפרופסורים ולמרצים שונים, במקצועות הקרובים לליבי, ונעניתי בחיוב ואף בשמחה. הודיתי מאוד לפרופ' דויטש ולמכללה האקדמית נתניה, והמאמרים המובטחים החלו להיכתב. מספרם נע בין 12 ל-14. מנשה התרוצץ, האיץ, כתב, צלצל, והקובץ יצא לכאורה לדרך. ביקשני לברר אם הנשיא ברק יוכל לתרום מאמר. פניתי אליו, ונענה בשמחה, כפי שציפיתי מידי יקר כמוהו, ומנשה שמח והודיע לי: "אני כבר רואה בעיני רוחי את הקובץ..."

האם חש מנשה באסון המתקרב? האם קצב הפעילות הבלתי רגיל שלו, לזירוז כתיבתו, עריכתו, והוצאתו לאור של הקובץ, הונע ע"י תחושה נוראה של אין זמן?? לעולם לא אדע. אך, המתנתי לבואו, כהודעתו בפתק שהשאיר בתובה שלי בפקולטה בת"א, היתה למרבית האסון, לשווא. מודעה על קירות הפקולטה בת"א: "פרופ' מנשה שאווה איננו" ומועד ומקום ההלוויה בישרו את הנורא מכל. שיש לדייק במקום ובמועד שנקבעו, והוצע לי כי אהיה בין הסופדים, למרבה הכאב והצער...

לאחר דברי ההספד שנשא נשיא בית המשפט העליון, אהרן ברק, ושהעלה על נס את מעמדו הרם של מנשה – בעולם המשפט ואת תרומתו החשובה, ספדתי לו, אני. תיארתי, בדברי, בבית העלמין, את פרופ' שאווה כמשפטן מעולה, כמרצה אהוב, וכחוקר יסודי ביותר, שזכה להערכה כלל-פקולטטית, על תרומתו הברוכה לחקר דיני המשפחה בישראל; הישגים שזיכו אותו בפרסים ובהוקרה אקדמית שאינה שנויה במחלוקת.

ציינתי בדברי ההספד הכאובים והבלתי צפויים הללו שלי, את גודל האבידה שבלכתו של מנשה מעמנו בשיא יכולתו, ובטרם עת...; אבידה למשפחתו, שהתייתמה מאב דגול; אבידה לבתי הספר למשפטים, שבהם לימד: אוניברסיטת תל אביב, ביה"ס למשפטים במכללה האקדמית נתניה, והמכללה למשפטים בקרית אונו, שאיבדו מרצה מחונן, בעל זיכרון פנומנלי, וחשיבה מקורית; אבידה ללשכת עורכי הדין, שעמה היה קשור בתפקידים שונים כל השנים; ואבידה אישית לי, כמי שהכירו, החל משנתו הראשונה הפקולטה בתל אביב כסטודנט מעולה, שאת הישגיו היפים הבאתי לידיעת מוצעת הפקולטה ולדיקניה, והשגתי עבורו, מלגות, מידי שנה, מקרנות ומגופים שליד האוניברסיטה ושמחוצה לה; אבידה כדוקטורנט, בהדרכתו בנושא שהפך להיות תוכן חייו – "הדין האישי בישראל"; ולבסוף – אבידה לי כידיד יקר.

אלא, שחיי ויצירתו הפוריים, באמצע נפסקו...

מבית העלמין צעדנו, הנשיא אהרן ברק ואני, לעבר היציאה, כשלפתע לחש לי אהרן: "אתה נראה מודאג". השיבותי: "כאוב, ומודאג. כמה חבל שמנשה כרע נפל בשיא כוחו ו...". ובטרם כיליתי דברי, הוסיף באוזני אהרן ברק: "אל תדאג, אני נוטל עליי את עריכת הקובץ..." לא מצאתי מילים להודות לאהרן על האצילות, הרגישות המופלאה, והידידות העמוקה, שהוא הביא בזה לידי ביטוי, כדרכו משכבר הימים. בשיחותינו שלאחר מכן, הבהרתי לאהרן כי ידידי היקר פרופ' סיני דויטש, משנה

נשיא המכללה האקדמית נתניה, ודיקן ביה"ס למשפטים שלה, כבר הביע קודם לכן, באוזני מנשה ז"ל את נכונותו להוציא את הקובץ הנוכחי במסגרת "מאזני משפט", שבהוצאת המכללה האקדמית נתניה; וכי הוא כבר הרכיב מערכת שתעזור לנשיא ברק שנטל לידי את העריכה הראשית של הקובץ, ושהורכבה מפרופ' דויטש עצמו; מד"ר ישראל צבי גילת, ידיד יקר שאיתו אני בקשר, מזה חמש שנים; ומד"ר הדרה בר-מור, סגנית הדיקן בנתניה.

וכדרכו, לקח כבוד השופט, הפרופ' אהרן ברק, נשיא בית המשפט העליון את המשא לתעודתו, וכמנהגו, לא חסך כל מאמץ מצידו להיות מעורב בכל פרט, כשדלתו פתוחה בכל עת. "כזה היית וכזה נשאת ידידי היקר והנדיר, אהרן ברק".

תודה מעומק ליבי לכם ראשי האכסניה, במכללת נתניה הפרופ' צבי ארד, הנשיא, הפרופ' סיני דויטש, משנה הנשיא ודיקן הפקולטה למשפטים. חיוורות המילים שבהן אוכל לתאר את מסירותכם שנובעת מידידות אמת ולהודות כראוי ובשלמות על תרומתכם בהוצאת הקובץ. לך ד"ר גילת על מעורבותך היומיומית ובכל פרט, תודה אישית וחמה; תודה לשאר העורכים, הסטודנטים מהמכללה האקדמית נתניה שהיו חברי המערכת, לעורכים ולחוקרים, שכיבדוני במאמריהם החשובים, תודה על זכד מנחתכם.

אסיים, בברכת הודיה לבורא, שהחיינו ויקימנו ללוות מסכת חיים מרתקת, עשירה ברוח חדורה אמונה ותקווה, ימים מאלפים כתלמיד וכמורה, שליח ציבור וכחבר. ראשון ומעל הכל, השבח לך, על משפחתי הנדירה והיקרה לרעייתי נחמה, ילדינו, חתנינו, כלותינו ונכדינו – האהובים.

לכולם התודה, השלום והברכה.

פרופ' שאקי נואם בטקס מסיימי תואר שלישי של האוניברסיטה העברית מטעם מקבלי התואר. בין היושבים: הנשיא השני של מדינת ישראל, מר יצחק בן צבי.

